

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/344950250>

Kentlerin Tarihsel Gelişimi

Article · September 2010

CITATIONS

12

READS

19,517

1 author:

Örgen Uğurlu

Kocaeli University

7 PUBLICATIONS 93 CITATIONS

SEE PROFILE

KENTLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Örgen Uğurlu

Giriş

Kent, tüm değişim ve dönüşümleri ile birlikte, içinden doğduğu çevrenin toplumsal, kültürel, ekonomik ve fiziksel koşullarının mekânsal yansımasıdır. Kentin bu yansı içinde birleşen her özelliği, neden sonuç ilişkisi ile bir diğerine tarih boyunca aktaran bir yapısı da bulunmaktadır. Kent olarak tanımlanan yapı, bir kez ortaya çıktı mı, yalnız kendisini değil, aynı zamanda periferi olarak da tanımlanan çeperini, kurduğu bölgesel ilişkileriyle geliştiren, örgütlü işleyişinin etkisi altına alan bir merkez işlevi görmeye başlar (Flanagan, 1990: 17).

Bu nedenle kentin olgusal ve kültürel yapısının devingen ve iletken özellikleri olduğu söylenebilir. Bookchin, kentin bu özelliğinin tarihte var olmasıyla birlikte başladığını ve bugün de var olan kavramsal bir gerçeklik kazandığını, tek tek yok olsalar da, değişmeden kalsalar da, kent gerçekliğinin hala çok sayıda başkalaşım geçirebilecek durumda olduğunu belirtmektedir (1999: 18).

Kentin doğası, bugünün geleceğe dayattığı bir ön koşul olduğu kadar, bugün ile gelecek arasında eşsiz bir iletişim aracı da olmuştur. Kentsel yerleşmeler, belirli bir tarihsel dönemde oluşan çevreyi de korumuş, onu gelecek dönemlere aktarmış ve her kuşağın yaşam tarzını, daha öncekilerin yaptıkları seçimlerle bir ölçüde birleştirmiştir (Benevolo, 1995: 13). Kentler, uygarlıklarda doğmuş, uygarlıkları doğurmuş ve kendinden sonra gelen uygarlıklara da bir yol haritası olmuştur. O hâlde, kentin tarihinin insanlığın, uygarlığın tarihi olduğunu ve uygarlığın,

tüm izleri ile kent yerleşimlerinde varlığını koruduğunu söylemek olasıdır.

Ancak, bunu söylemeden önce, kentlerin ne zaman, nerede ve hangi koşullar altında ortaya çıktığı, tarihsel gelişiminde nasıl bir süreç yaşandığı, bir bölgenin ya da bir dönemin katkısının neler olduğu, (Hatt ve Reiss, 2002: 27) ve kültürün, ekonominin, inançların, coğrafyanın kente ve kent yaşamına etkilerinin neler olduğu sorularına yanıt arayışı içinde olunması gerekir.

Tam da bu 'yanıt arayışı'ndan hareketle hazırlanan çalışmada, kent yerleşimlerinin tarihsel süreçlerde gelişimi ve değişimi incelenmeye çalışılacaktır. Yer yer kentlerin yönetsel boyutuna ve ekonomi politikğine değinilse de, asıl çözümlemelerin odağına kentlerin mekânsal yapı ve işleyişlerinin koyulması amaçlanmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda, ilk kentlerin ortaya çıkışıyla başlatılacak olan tartışmalar, tarihsel akış içinde, Yunan ve Roma kültüründeki kent yapısını ve evrimini konu edinip kentsel değişimin hep bir gelişme çizgisi izlemediğini vurgulamak için Ortaçağ kentlerinin yapısının ele alınmasıyla sürecektir.

Bu çalışmanın da, bilinegelen kentsel yerleşimlerin tarihini inceleyen çalışmaların batı kökenli olmalarından kaynaklanan bir sıralama ile sanayi öncesi kenti ve sanayi kenti başlıkları ile ilerlemesi beklenebilir. Ne var ki, Türkiye'de kent sosyolojisi alanındaki tartışmaları içeren bir kitapta, kentlerin tarihsel gelişimi konusu; Anadolu kentlerinin tarihini, kültürünü ve mimarisini etkileyen Orta Asya ve İslam Kültüründeki kent yapısından ayrı olarak ele alınamazdı. Anadolu, her ne kadar Yunan ve Roma etkisinde kurulan kentleri kucaklamış bir coğrafya olsa da, günümüz Türkiye'si kentlerinin toplumsal, kültürel ve mekânsal yapısını anlamının yolunun Orta Asya ve İslam Kültüründeki kentin de tartışmaya açılmasından geçtiği unutulmamalıdır. Ancak bu tartışmanın ardından sanayi öncesi kenti ve sanayi kenti kavramlarının açıklamalarına geçilmesi ile Türki-

ye'nin kentsel evrimde geldiği nokta, geçtiği aşamalar ve dünya kenti olma çabasındaki nesneliliği daha net görülebilecektir.

Çalışmanın ayrıntılarına geçmeden önce, buraya kadar verilen konu sıralamasının aktarılması birtakım zorlukları da içinde barındırdığını, Hatt ve Reiss'ten ödünç bir anlatımla belirtmek gerekir. Bunlardan ilki, kentlerin ortaya çıkışını ve gelişmesini kesin biçimde ortaya koymaktaki güçlüktür. Çünkü antik kentler üzerine bulguların çoğu arkeolojiktir ve tüm tarihsel dönemlerdeki, tüm ülkelerdeki kentler eşit bir biçimde incelenmiş değildir (Hatt ve Reiss, 2002: 28). İkinci olarak, kent kavramına getirilen tanımlamalar tüm zamanlardaki, tüm coğrafyalardaki, tüm kültür ve inançlardaki kentleri açıklamaya da yeterli gelmemektedir. Kent diye tanımlanan yapı neresidir? Nüfusun ve işbölümünün görüldüğü her yere kent denilebilir mi? Ya da salt ticari ilişkilerin varlığı orayı kent saymaya yeterli gelir mi? Tapınaklar etrafında beliren yerleşimler orayı kent kılmaya yeter mi? Bu ve benzeri soruları soranlarca kentin net bir tanımının olmadığı, bunun da ötesinde kentin karmaşık yapısının yalın tanımlarla açıklanamayacağı genel kabul gören bir gerçeklik hâlini almıştır. Örneğin Harvey, kenti kavramsallaştırmadaki zorluğu, "Onunla uğraşırken karşılaştığımız zorlukların bir kısmı onun kendine özgü karmaşıklığına bağlıdır. Kent kuşkusuz, disiplinlerin bugünkü yapısıyla kavramsallaştırılamaz." sözleriyle vurgulamıştır (2003: 27). Bu güçlüğün sonucunda, kenti anlama ve anlatma aşamasında başvurulmuş temel yollardan biri, kentlerin ortak özelliklerini tanımaya gitmek olmuştur. Bu çalışmada da aynı temel yoldan gidilecektir.

Kent Kavramı

Tarih boyunca çeşitli kültür ve uygarlıkların doğduğu, geliştiği ve yayıldığı merkezler olan kentler; farklı sosyal sınıflardan oluşan bir toplumun, yapay çevreyi doğal çevreye egemen

kıldığı bir ortamda kentsel yaşam kurallarına uygun olarak yaşamlarını sürdürdükleri yerleşmeler olarak tanımlanmaktadır (Ertürk, 2009: 41).

Kentbilim Terimleri Sözlüğü'nde ise kentin tanımı,

“Sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidişgeliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinmelerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi” şeklinde yer almaktadır (Keleş, 1998: 75).

Mübeccel Kıray da kenti, benzer şekilde,

“(…) tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve daha önemlisi hem tarımsal hem de tarım dışı üretimin dağıtımının kontrol fonksiyonlarının toplandığı, belirli teknolojik gelişme seviyelerine göre büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme biçimi” olarak tanımlar (Kıray, 1998: 17).

Kente ilişkin değişik tanımlar incelendiğinde bunlardan bazılarının kentin yönetsel sınırını, bazılarının ise nüfusunu, ekonomik ya da toplumbilimsel yönünü bir ölçüt olarak ele aldığı ve kenti bu ölçüt çerçevesinde tanımladığı görülmektedir. Örneğin; “belli bir yönetsel örgüt biriminin sınırları içinde kalan yerlere kent, bu sınırlar dışındaki alanlara köy denilmesini gerektiren tanımlar, *yönetsel sınır ölçütünü* kullanan tanımlamalardır” (Keleş, 2010: 97). *Nüfus ölçütüne* dayandırılan tanımlamalarda ise “belli bir nüfus düzeyini aşmış olan yerleşmelere kent, diğerlerine köy adı verilmektedir” (Keleş, 2010: 97).

Nüfusun nicel büyüklüğünün kentin tanımlanmasında yeterli olmadığını, nüfusun niteliğinin ya da bileşiminin de değerlendirmeye alınması gerektiğini öngören yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre kenti kırsal yerleşmelerden ayıran bir diğer önemli ölçüt ise *yerleşmenin işlevidir*. “Örneğin sanayi kenti, liman kenti, ticaret kenti, rekreasyon ve turizm kenti, maden ya da petrol kenti, üniversite kenti, turistik kent gibi işgücü ve üretim kriterleri olarak ekonomik ölçütlerdir.”

(Özer, 1997: 2). Bu ölçütler aynı zamanda kentin kurulma ve gelişmesindeki itici güçleri de oluşturur. Gelişmesini tamamen ticaret üzerinden sağlayan kentler bulunabileceği gibi; sanayi, liman ve üniversite kenti özelliklerini bir arada taşıyarak ekonomik gelişme gösteren yerleşimlere de rastlamak son derece olanaklıdır. Benzer şekilde, deniz aşırı ticareti sağlayabilecek limanı bulunan bir yerleşimin, ticarete konu olacak malların üretileceği sanayiye de kendine doğru çekmesi, beklenir bir durumdur.

Toplumbilimsel ölçüte göre ise kent, toplumsal açıdan bir örnek olmayan (heterojen) insanların göreceli olarak geniş bir alanda, yoğun bir biçimde ve sürekli olarak birlikte bir yere yerleşmiş bulunması biçiminde tanımlanabilir (Wirth, 2002: 85).

Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşıldığı üzere, kente ilişkin tanımlarda kesin bir oydaşma sağlanamadığı gibi, kentlerin nasıl ve hangi nedenlerle ortaya çıktığını açıklamaya çalışan yaklaşımlar arasında da çeşitlilik söz konusudur. Rana Aslanoğlu, kentlerin ortaya çıkışını belirli bir temel nedene bağlı olarak açıklayan yaklaşımları; Carter ve Harvey'den yaptığı aktarımlarla, önce artı ürün-hidrolik toplum kavramlarını tanımlayarak ve daha sonrasında ekonomik, askeri ve dinsel yapıları kentin doğuşuna etkileri temelinde açıklayarak ele almıştır (Aslanoğlu, 2000: 17).

Aslanoğlu'nun aktarımına göre, hidrolik toplum ve artı ürün kavramı çerçevesinde toprağın değeri ve iklim koşulları önem kazanmaktadır. Toprak ve iklim koşullarının uygun olduğu durumlarda artı ürün ortaya çıkmaktadır. Artı ürünün, üretenden daha fazla bir nüfusu barındırmada, dağıtımında ve kaydedilmesinde sosyal tabakalaşma, ardından da kentleşme ortaya çıkmaktadır. Kentsel dönüşümü sağlayan etken, artı ürün olmaktadır. Sulama olgusu tarımın gelişmesine ve artığının oluşmasına yol açmaktadır. Sulamanın gelişmesi, bu kurama

göre, gelişmiş bürokratik kontrolü beraberinde getirmiş, bu da kentsel karakterin idari yapısını oluşturmuştur.

Artı ürün ve kentleşme arasındaki ilişki, nüfus aracılığıyla kurulur. Artı ürünün yatırıma dönüştürülmesi kentleşmeyi hızlandırır ve nüfus artışına yol açar. Nüfus artışı da, bu kuramın getirdiği açıklamalar çerçevesinde, birikim oluşturarak artı değeri çoğaltacaktır. Bu artı ürün, sosyal kontrolü elinde bulunduran bir grup tarafından kullanılır ve artı ürün birbirini tetikleyen dönüşümleri başlatır. Kent inşa edilmeye başlar; sürekli biriktirimi, ekonomik güçlenmeyi, savaşı ve koruma güdüsünü yaratır. Sürecin sonunda da kentlerin genişlemesi gerçekleşmekte ve insanları bir arada tutmak için bir üst yapı kurumu olarak din ortaya çıkmaktadır.

Hidrolik toplum fikri, kentleşmenin ekolojik anlatımı ile ilişkilidir. Nüfus artışı ile sulama arasında kuvvetli bir ilişki kurulmaktadır. Aslanoğlu; Harvey ve Carter'dan yaptığı aktarımlarda, hidrolik toplumda tarımın özel bir iş bölümüne gerek duyduğunu belirtmektedir. Nüfusun, iş bölümünün yoğunlaşması, yönetsel ve bürokratik toplum ortaya çıkartacak ve etkili bir yönetim ağı oluşturacaktır. Bunun sonucunda kentin ortaya çıkmasında üç faktörün etkili olduğu görülür. Bunlar: İş bölümü-gücün merkezileşmesi-idari yapı yoğunlaşmasıdır (2000: 17-18).

Aslanoğlu, *ekonomik etkiler*¹ ile kentlerin ortaya çıkışını açıklarken kentin bir *pazaryeri* olmasının, gelişimine etkisi üzerinde durur. Aslanoğlu'nun artı ürün kavramındaki malların, kent dışından sağlanan ürünlerle takas edildiği ekonomik bir merkez konumunda bulunan pazar yerinde, iktisadi mallarda uzmanlaşma ile gerek yerleşik nüfus, gerekse yerleşik olmayanlar,

¹ Yazar bu noktada açıklamalarını ekonomik kuramlar, askeri kuramlar ve dinsel kuramlar başlıkları ile yürütmüştür. Ancak, burada kullanılan kuram sözcüğü ile "kentsel kuramlar" terimindeki kuram sözcüğünün farklı anlamları işaret ettiğini daha belirgin sunmak amacıyla Aslanoğlu'nun sunuş şeklinin dışına çıkılarak "etki" sözcüğünün kullanılması yoluna gidilmiştir.

alım ve satım ilişkileri ile gereksinimlerini giderirler (2000: 17-18). Kendine yeterli besin üreticiliğinden, uzmanlaşmış imalat ve dış ticarete dayalı bir ekonomiye dönüşüm, büyük bir nüfus artışına da yol açmış (Childe, 2001: 105); bu da yerleşimi geliştirmiş ve kenti yaratmıştır.

Max Weber ise kentleri, *üretici ve tüketici tiplere* ayırarak yönetsel ve sınıfsal ayrışmanın kentleşmeye etkisini inceler. Ona göre:

“Sakinlerinin ekonomik açıdan soyluların hane halklarının satın alma gücüne bağımlı olduğu prensin şehri gibi, daha fazla sayıdaki tüketicinin (örneğin, rant gelirleri sahiplerinin) satın alma gücünün yerleşik esnaf ve tüccarların ekonomik fırsatlarını belirlediği şehirler vardır. Gelirlerinin türü ve kaynağı bakımından daha büyük tüketici kitlesi, hayli farklı tiplerde olabilir. (...) Genel tüketiciler, işinden elde ettiği gelirleri (bugün esas olarak bono faizleri ve hisse senedi gelirleridir) şehirde harcayan rantiyeciler olabilir. Tüm benzer durumlarda, kentsel oluşum biçimini, bir tüketici şehri olarak tanımlayabilirsiniz çünkü özel bir ekonomik karaktere sahip bir büyük tüketici grubunun yerleşik varlığı, yerel esnaf ve tüccar için hayati ekonomik önemdedir” (Weber, 2003: 89-90).

“Bunun tam tersi bir biçim ise üretici şehri tarafından sunulmaktadır. Şehirde nüfus ve satın alma gücündeki artış, fabrikaların, imalatçıların ve yabancı ülkelere arz edilen hazırlık endüstrilerinin söz konusu şehirde konumlanmış olmasına bağlanabilir. Ya da mahallin zanaatkâr ve tüccarları, mallarını uzaklara gönderebilirler” (Weber, 2003: 90-92).

Yukarıdaki anlatılardan da anlaşılacağı üzere Weber, tüketici kent tanımı ile daha çok ortaçağ ya da sanayi öncesi kentini işaret ederken üretici kent tanımı sanayi kentine karşılık gelmektedir ve Weber, her iki dinamiğin kenti oluşturmadaki etkilerinin altını çizer.

Weber ayrıca Batıdaki kentlere yönelik yaptığı araştırmalar sonucunda, geçmişteki kentlerin büyük bir kısmının özellikle antikçağ ve ortaçağda bir kale içinde askeri garnizon olarak var

olduğunu belirtir. Kale, yalnızca kente ait bir özellik de değildir. Savaşın olduğu yerlerde köyler, kendilerini duvarlarla çevrilirken belli yerleşim yerlerinde de silahsız insanların ve hayvanların sığınacağı kaleler inşa edilmiştir. Weber'in malikâneye ait kale olarak tanımladığı örneğinde ise, kalelerde ücretleri maaşla ya da toprakla ödenen muhafızlar ya da sürekli garnizonlar bulunur. Malikâneye ait kalelerde lordlar ve onların resmi memurları ya da kişisel istençle bağlı askerler, aileleri ve hizmetlileri yaşarken zanaatkârlar malikânenin ve savaşçıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kral ya da aristokrat tarafından korunan pazara gelirler ya da yöresine yerleşirler (Weber, 2003: 99-100).

Aslanoğlu ise kentlerin ortaya çıkışındaki nedenler arasında saydığı *askeri etkilerden* söz ederken savunma olgusunun, doğrudan doğruya kentlerin kurulma nedeni olduğunu söylemeyi olanaklı görmez; ancak kentsel yoğunlaşmada etkili olacağını vurgular (2000: 20-21).

Dinsel etkiler üzerinden yapılan açıklamalarda din, kentlerin belirleyicisi olarak ele alınır. Buna göre, göçebe yaşantısının yenilenmesi ve yerleşik yaşantı için geçerli olan toplumsal denetim düzenekleri dinle sağlanmıştır (Aslanoğlu, 2000: 21). Öte yandan dinsel merkezler, toplumların toplanma ve dağılma merkezleri olma işlevinden ötürü de yerleşik bir mekân olma özelliğindedir. Bu yaklaşımın en önemli savunucuları arasında yer alan Bookchin, ilk yerleşim yerlerinden biri olan Çatalhöyük'te bulunan anıt mezarlardan yola çıkarak; "kentlerin yükselişi, tahıl ekiminin, sabanın ve evcil hayvanların "keşfi" ile değil, anıt mezarlar, kültürel uygulamalar ve doğalcı semboller yönünden zengin tapınaklar yardımıyla gerçekleşmiş olmalıdır" der (1999: 52).

Tüm bu tanımlar ve açıklamalar üzerinden kent biçimlerinin ortaya çıkmasını belirleyen sosyal, ekonomik ve siyasi ilişki yumağı içinde tek bir nedeni incelemek, büyük olasılıkla kenti ek-

sik anlamak ve anlatmak olacaktır. Buna karşın, kabul edilmesi gereken bir şey var ki, o da; her ne etki altında kurulmuş olursa olsun, bir kere kurulduktan sonra kentlerin, daha büyük nüfusların toplanmasına olanak tanıyan buluşların ve teknolojinin temel kaynağı olduğudur (Hatt ve Reiss, 2002: 28).

Kent kavramına getirilen tanımlar ve kentlerin ortaya çıkışında etkili olan yapılara ilişkin yürütülen bu tartışmaların ardından, tarihsel akış içinde kentsel mekânın, toplumla karşılıklı etkileşim içinde süregetirdiği dönüşümlerin değerlendirilmesine geçilebilir. O hâlde buna en başından, yani arkeolojik bulgulara göre kentlerin ilk ortaya çıkışından başlamak gerekecektir.

Bu gereklilik içinde, farklı uygarlıkların ilk kentleşme deneyimlerinin tartışılacağı bu başlıkta; Maya, İnkâ, Çin, Mısır gibi uygarlıklara da değinilmesi beklenebilir. Tüm haklılığına karşın bu beklentiyi karşılayacak bilgilere, Anadolu coğrafyasındaki kent yapısını ve kültürünü anlamaya yönelik bir temel oluşturmayı amaçlayan çalışmanın sınırlarının dışına çıkılmasına neden olacağı kaygısıyla yer verilemeyecektir. Ancak bu, anılan uygarlıkların kentsel gelişime etkilerinin yok sayıldığı, önemsenmediği anlamına gelmemektedir ve okuyucu tarafından da bu şekilde algılanmamalıdır.

İlk Kentlerin Ortaya Çıkışı

Kentlerin tarihte ilk olarak ortaya çıktığı dönemi saptamak, yazının da başında belirtilen nedenlerle güçtür. Buna karşın, kent olarak adlandırılabilen yapıların ilk olarak M.Ö. 6000 yıllarında belirmeye, M.Ö. 4000 dolaylarında da tam olarak kendisini göstermeye başladığı söylenebilir. M.Ö. 4000-3000 yılları arasında maden bilgisindeki gelişme ile birlikte, coğrafik, ekonomik ve kültürel koşullardaki uygunluk, kentlerin oluşmasını beraberinde getirmiştir (Hatt ve Reiss, 2002: 29; Ertürk, 2009: 33).

Hatt ve Reiss'e göre bu kentler, bugünkü kent algısı ile karşılaştırıldığında doğal olarak oldukça küçük olup, yerleşik köy ve kasabalardan çok az farklılık göstermekteydi. Bu kentlerin boyutlarının küçük olmasının görünür nedeni, tarımdaki verimin düşük, uzun mesafeli ulaşım giderlerinin de fazla olmasıydı (2002: 29). Hatt ve Reiss'in bu savına karşın, o dönemlerdeki dünya nüfusu ile kent nüfusları oranlandığında, M.Ö. 6. yüzyılda Babil'in 350 bin ve M.Ö. 4. yüzyılda Syracuse'un 400 bin nüfusuyla (Keleş, 2010: 28) sanıldığı kadar da küçük nüfuslu yerleşimler olmadıkları görülecektir.

Yapılan araştırmalar, ilk büyük kent topluluklarının Nil nehri vadisi, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki vadiler, İndüs nehri çevresi ve Akdeniz kıyıları gibi büyük nehirlerin geçtiği verimli ovalarda kurulduğunu göstermektedir. (Ertürk, 2009: 33). Her ne kadar Nil Vadisi, tarımsal anlamda verimli olsa da, yapı için gerekli olan keresteden, taştan, maden cevherinden ve büyük taşlarından yoksundur. Sümer kentlerinde de benzer bir durum söz konusudur (Childe, 2001: 103). Bu bölgelerde, belli ürünlerdeki bolluğa karşın diğerlerinde yaşanan yoksunluk, yerleşim yerleri arasında fazla olan ürün karşılığında kıtlık ya da yoksunluk yaşanan ürün ve malların takasını, bir diğer söylemle ticareti başlatmıştır. Ticaretin güvenliğinin sağlanması ve malların korunması içinse askeri yapı ve onları komuta edecek bir erk doğmuştur.

“...verimli ovalar ve ırmaklar boyu düzlük alanlarda, toprağı sel sularından kurutmak, tarlaları sulamak, yerleşme alanlarını korumak için sosyal örgütleri birleştirmek ve ekonomik hammaddeyi sağlamak için de Mısır, Sümer ve İndüs havzasında yaşayanlar bir tür düzenli ticaret ve takas yöntemi kurmak zorundaydılar. Toprak verimli olduğunda, gerekli malları rahatça ithal edebiliyorlardı. Ama buna karşılık ekonomik yeterlilik elden gidiyor ve yeni bir ekonomik yapı oluşuyordu. Köylünün kendi ürettiği besinden artan bölüm yalnızca gerekli mallarla değişmekle kalmıyor, bu malları getiren tüccar ve taşıt işçileriyle, gelen malları kullanıma hazırlayan zanaatçıların da bu artık üretimle geçinmesi gerekiyor-

du. Çok geçmeden de götürülüp getirilen malları koruyacak askerler, giderek çetrefilleşen alışverişleri kaydedecek yazıcalar, çatışma ve çelişmeleri çözümlenecek resmi görevliler de gerekecektir" (Childe, 2001: 104).

Askeri yapının oluşması ve yönetsel erkin doğuşu elbette bu kadar kısa bir sürede ve kolaylıkla gerçekleşmemiştir. İlk yerleşmelerin çoğu, doğal bir büyüme sonucunda oluşmuş mülklerin gelişigüzel yığılmasından başka bir şey olmamıştır. Ancak bu kentlerde, dönemin koşullarına ve uygarlıkların kültür düzeyine uygun olarak zamanla bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Özellikle Anadolu'daki yerleşmeler, yerleşik tarım ve buna bağlı olarak artı ürünün biriktirilmesi gerekliliği ile hücre tipi evlerden ilk köy tipi yerleşmelere doğru gelişim göstermiştir. Krallık kurumunun oluşmasıyla yerleşmelerde sosyal tabakalaşma ve köy tipi yerleşme modelinden kent modeline doğru bir geçişin yaşandığı; ticaretin gelişimiyle ticaret kentlerini, bölgesel farklılaşmalar ile önce küçük kent devletlerinin kendi kültürlerini yansıtan yerleşmelerini oluşturmaya başladığı ve nihayet kentlerin planlanarak yapılmaya başlandığı görülmektedir. Denilebilir ki insanlık, kentlerin ortaya çıkması ile illiklikten uygarlığa, düzensiz toplumdaki düzenli topluma geçmiştir. Bu dönemlerde kenti karakterize eden değer politiktir. Kenti devlet yaratmış; devlet, temellerini kent üzerine kurmuştur (Bumin, 1998: 26).

Kent Devletlerinin Doğuşu

Bugün, devlet olarak tanımlanan örgütlenme modeline yakın bir yapı ilk kez Yunan sitelerinde (*polis*) görülmeye başlamıştır. Site yönetimi; M.Ö. 1500–1000 yıllarında başlayıp Sümerler, İbraniler ve Babilliler gibi pek çok kavimde görülmesine rağmen eski Yunan siteleri, Batıda kentlerin oluşmasının başlangıcı olarak kabul edilir (Pustu, 2006: 132). Eski Yunan kentleri, Yunan kültür ve uygarlığının gelişmesinde bir yandan askeri

ve ticari birer merkez işlevi görürken, diğer yandan siyasi ve idari birimler olarak işlev görmüşlerdir (Ertürk, 2009: 34). Batılı kaynaklarda Yunan sitelerinin karşılığı olarak kullanılan *polis* sözcüğü hem kent, hem de devlet anlamında kullanılsa da, antik kent olarak *polis*, tarihte görülen diğer kentlerden sosyo-ekonomik ve siyasal yapısıyla ayrılır (Pustu, 2006: 132).

Murray Bookchin, böylesi bir ayrımla bile *polis* sözcüğünün devlet anlamında kullanılmayacağı, bunun indirgemeci bir yaklaşım olacağı görüşünü savunmaktadır. Ona göre:

“Atina’daki devlet, oldukça sınırlı ve bütünlüğe sahip olmayan bir nitelikteydi. Kalabalık köle nüfusunu idare eden bir hükümet sistemi mevcuttu; ancak Yunan uygarlığında bugünkü anlayışta bir devlet mevcut değildi. Atina’da bir devletin varlığını kabul edebilmek için her otorite ve yönetim sistemini devlet olarak kabul eden indirgemeci bir görüşe sahip olmak gerekir. Bu türden bir görüş, insanoğlunun “uygar” dünyadaki yaşam koşullarını kaba bir şekilde basitleştirmektedir” (Bookchin, 1999, 65-66).

Polis ile devlet arasındaki ilişkiye yönelik bu yaklaşımla birlikte, Antik Yunan’da *polis* ile *akropol*² sözcükleri aynı anlamı veriyordu. *Akropol*, kente tepeden bakan bir kale, bir sığınak ve ilk zamanlarda kralların oturdukları yerdir. Kentin geriye kalan bölümü akropolün yamaçları çevresinde kümelenmektedir. Kent, bu akropolün çevresinde yayılmıştır (Pustu, 2006: 132). Kentsel yapı içinde en önemli mekânlardan biri, kentin koruyucu tanrısına adanmış tapınaklar ve soylulara ait ‘nekropoller (mezarlıklar)’dir. Özellikle Anadolu’da, avlulu ev mimarisi ile dikkat çeken uygarlıkta, tüm yollar halkın toplanma ve dağılma yeri olan agoraya doğru açılmaktadır (Abbasoğlu, t.y.). Stoa adı verilen sütunlu yolları ve Vitruvius’un “De Architectura” adlı

² Akro (yüksek) ve polis (kent) sözcüklerinden türemiş, kentin en yüksek ve savunulması kolay yerinde kurulan, içinde dinsel ve yönetsel yapıların bulunduğu kaledir. Kral, akropolde yaşarken kent halkı, akropolün eteğinde yaşamını sürdürür.

eserinde aktardığı düzenli yol, içme kullanma sularına ait alt-yapılarıyla (Landels, 2002) modern kentin temel özelliklerini taşımaktadır.

Aristoteles de *Politika* adlı eserinde; “Bir şehrin hem denize hem içerilere kolayca erişebilecek ve koşulların elverdiği ölçüde de, ülkenin her yanından eşit ölçüde kolaylıkla gelinebilecek bir konumda olması gerekir” der (1993: 214) ve kentin nasıl bir coğrafyada, hangi özelliklerle kurulması gerektiğine ilişkin düşüncelerini şu şekilde açıklar:

“Şehrin kurulacağı yer, bir yamaç olmalıdır. Bu, bulmayı umacağımız bir şeydir, fakat şu dört noktayı göz önünde tutmalıyız. Birincisi ve en önemlisi, şehrin konumunun sağlığa elverişli olmasıdır. Doğuya bakan ve gündoğusundan rüzgâr alan bir yamaç, sağlıklıdır, öylesi de bir havanın güzel geçmesini sağlamakla birlikte, kuzey rüzgârlarından korunmuş bir yamaçtan daha iyidir. Sonra şehrin yeri bütün toplumsal ve askerî etkenlere elverişli bulunmalıdır. Savunma amaçları için, bu konum, şehri savunanların kolaylıkla bir çıkış hareketi yapabilecekleri, ama saldıranların zor yaklaşabilecekleri ve zor kuşatabilecekleri gibi olmalıdır. Su ve özellikle kaynak suyu bol olmalı ve mümkünse, savaş sırasında hemen denetim altına alınabilmelidir” (1993: 214-215).

Yerleşme düzeninin daha ileri ayrıntılarına da eserinde yer veren Aristoteles, kentin içindeki evlerin savunma kolaylığı sağlaması için tek sıra şeklinde sıralanmaması gerektiğine, özgür erkekler tarafından kullanılabilen agoranın başlıca amacına ve tarımsal hizmetler ile ticaret gibi aşağı hizmetlerde çalıştıracak kölelere karşı nasıl bir tutumda olunması gerektiğine değinir. Antik Yunan uygarlığı, demokrasisi ve buna bağlı olarak düşünsel hayatının zenginliği ile gelişme gösterirken kölelik kurumunun yaygın varlığı ve Aristoteles gibi düşünürler tarafından entelektüel savunusu (Bakrezer, 2008: 18), bu yapıyı biraz daha yakından incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Antik Yunan demokrasisi, yönetenler ve yönetilenler ayrımı üzerinden kendini kurgulayan, yurttaş kavramı içine nüfusunun yalnızca belli niteliklere sahip kesimini alan, toplumsal denetimi bu yapı ile sürdüren bir işleyişi barındırmaktadır. Bu noktada Bookchin'in "polis" ve "devlet" eşleştirmesine yönelttiği eleştirisine geri döndüğümüzde, Antik Yunan demokrasisine yönelik düşüncelerini de görmemiz mümkündür:

"Eğer biz de o korkunç yanlışı tekrarlayıp Atina *polis'i*'ni "devlet" sözcüğü ile karşılasak, devlet kavramının yalnızca kırkbin erkek yurttaş için geçerli olduğunu kabul etmemiz gerekir; bu kitle, kendisinden üç kat daha büyük bir erkek nüfusa sahip olan köleler ve politik haklara sahip olmayan yabancılarla karşılaştırıldığında, elit bir tabakayı oluşturur. Oysa Atina'da yaşayan yurttaşları "sınıf" olarak nitelendirmek mantıksal açıdan mümkün değildir" (Bookchin, 1999: 67).

Demokrasinin beşiği olarak kabul edilen Antik Yunan'da ilk olarak tüm yurttaşların oy kullandığı bir düzen oluşturulmuştur; ancak kadınlar ve köleler yurttaş sayılmamış, yurttaşlık haklarına sahip olamamışlardır (French, 1993: 52). Yurttaş olabilmenin koşulu erkek, özgür ve servet sahibi olmaktır.

Yine de bu durum, bugünden bakıldığında tek tek saptanabilen tüm eksikliklerine karşın, Antik Yunan'daki yönetsel yapıyı demokrasi dışı ya da eksik demokrasi şeklinde saymayı anlamlı kılmamaktadır. Var olduğu dönemin koşulları içinde demokrasisinin ve kent devletlerinin ilk çıkış yeri, tarihsel süreçte gelişen yapının ilk temelleri olarak kabul edilmesi gerekir.

Buraya kadarki anlatılarla mekânsal ve yönetsel yapısına kısaca değinilen Antik Yunan polisleri, Helenistik dönemin sonunda, M.Ö. 1. yüzyılda, özelliğini ve kimliğini kaybetmeye başlarken kentsel gelişim sürecinde Roma siteleri önemli bir konuma ulaşır (Pustu, 2006: 133-134). Kentlerinin yönetsel ve mekânsal anlamda kendine özgü özellikleri vardır. Örneğin, Romalılar bir kent kurarken onu bir dikdörtgen biçiminde sınır-

lamakta ve duvarlarla çevirmektedirler. Kent bu alan içinde sıkı bir düzene göre gelişmekte; hamamları, arenaları ve kemerleri ile bütün kentler birbirlerine benzemektedir. Romalı kentçiler, bir kentin kurulması için üç şeye önem veriyorlardı: sokaklara kaldırım taşı döşenmesi, su getirme ve kanalizasyon (Bumin, 1998: 54). Bu yapı içinde bir meclise sahip olmak, kent statüsünün ana koşulu olarak görülmektedir (Pustu, 2006: 134).

Kentler, Yunan sitelerinde olduğu gibi, sivil seçkin sınıfın yönetimi altındadır ve yönetime katılım daha çok soyut düzeydedir. Ticaretle uğraşmak seçkinler tarafından aşağı bir iş olarak görülmekte, kent nüfusunun oldukça büyük bir kesimi, kent dışında sahip oldukları toprakların ekilmesi ile ya da bu topraklardan sağlanan gelire geçinen toprak sahiplerinden oluşmaktadır (Pirenne, 2006: 104).

Ticaretin gitgide kent merkezlerinden uzaklaşmasıyla kilisenin 9. yüzyıldan itibaren etkisi daha da artmış "salt tarımsal temele dayanan devletin" kentlerle ilgilenmesi için bir neden kalmadığından, ortaya tam anlamı ile piskoposluk kentleri çıkmıştır (Bumin, 1998: 59). Birçok kentin sürekliliği, bir piskoposun varlığına borçlu hâle gelmiştir. Öyle ki, 6. yüzyılın başlangıcından itibaren "civitas" sözcüğü "piskoposluk kenti", piskoposluğun merkezi anlamını kazanmıştır (Pirenne, 2006: 18).

Ayrıca;

"Devlet, başka kentlerde topladığını Roma'da harcıyordu. İmparatorlar beğenilmek için bayram günlerinin sayısını sürekli artırıyor, büyük gösteriler düzenliyorlardı. İmparatorluk zayıfladıkça bu artış o kadar hızlanmıştı ki, 354'te tatil günlerinin sayısı 200'e varmıştı" (Bumin, 1995: 55).

Bu dönemde İmparatorluğun artan masrafları, savunma için tutulan paralı askerlerin giderlerinin kısılması ile sonuçlanmıştır. Daha az askeri güce sahip olan Roma İmparatorluğu, gitgide savaş ganimetlerinden de yoksun hâle gelmiştir. İmparatorluğun ekonomik ve politik sürekliliğini sağlayan güçlü yol

ağı, kentlerin istilasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca, askeri nedenlerle düzlüklerde kurulmuş olmaları Roma kentlerinin savunmasını imkânsız kılmış ve barbar kavimlerin saldırıları ve istilası ile kentler yıkıma uğramıştır. Kentleri besleyen kırsal alanların ve ticaret yollarının güvenliğinin ortadan kalkmasıyla nüfus daha güvenli yerlere göç etmiş ve salgın hastalıklar ile kent nüfusu giderek azalmıştır.

Birbirini tetikleyen ve döngüsel olarak etkileyen bu ekonomik çöküş, İmparatorluğu istilalara ve yağmalara daha açık bir hâle getirmiş ve kentlerin düşüşünü de hazırlamıştır. Böylece Roma İmparatorluğu'nun sonu Kent Uygurluğu'nun da sonunu getirmiştir (Enlil, t.y.).

Roma İmparatorluğu döneminde Roma kentinin önem kazanmasının yanı sıra, Avrupa'nın birçok yerinde önemli kent merkezleri oluşmuştur. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte, 5. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Avrupa kentleri için olumsuz koşulların egemen olduğu bir dönem başlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun çökmesiyle Avrupa'da kentsel yaşam sekteye uğramıştır (Ertürk, 2009: 34).

Karanlık Çağ olarak da tanımlanan bu dönemde, merkezi otoriteye dayalı Roma İmparatorluğu'nun birleştirici ve koruyucu gücü ortadan kalkmıştır (Enlil, t.y.a). 7. ve 8. yüzyıldaki Arap fetihlerinin sonucu olarak Akdeniz'in kapanması, büyük ticareti, parasal ekonomiyi söndürmüş ve antik kent ağının ölümünü hızlandırmıştır (Pirenne, 2006).

Sanayi Öncesi Kentleri

9. yüzyıldan itibaren, politik istikrarın yeniden kurulmaya başlamasıyla birlikte, yerleşik hayatın canlanmaya başladığı bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde kentlerin yerine manastır etrafında kümelenmiş köyler ve dağınık kırsal yerleşmeler

söz konusudur. Roma İmparatorluğu'nun birleştirici gücünü kilise yüklenmiştir (Enlil, t.y.a).

Bu yüzyılın sonlarında, feodal beyler, toprakları üzerinde yaşayan halkı saldırılardan korumak üzere surlarla çevrilmiş kentler inşa etmeye başlamışlardır. Pirenne'nin de belirttiği üzere, Ortaçağ kentinin en öncelikli gereksinimi olan savunma için, kale duvarları inşa edilmesine başlanmıştır. Bu kale duvarlarının inşası hem kentler tarafından üstlenilen ilk bayındırlık işi olmuş, hem de kentin mali örgütlenmesinin başlangıç noktasını oluşturmuştur (Aktaran: Pustu, 2006: 142).

Kent surlarının daha dayanıklı inşa edilmesine olanak veren teknoloji, kentleri tekrar güvenli kılmış, tarımsal üretim yöntemlerinin geliştirilmesi, yeni toprakların tarıma açılması ile birlikte verimlilikte ve tarımsal artı üründe artış sağlamıştır. Artı ürünlerdeki artış, uzun mesafe ticaretinin yeniden canlanması ile kapalı ekonomiden çıkış sürecini başlatmıştır. Ticari etkinliğin artmasıyla değiş-tokuş ekonomisinden para ekonomisine geçiş süreci, kırsal toprağın kentsel toprağa dönüşümünü de desteklemiştir (Enlil, t.y.a). Ayrıca kent surlarının dışında, kale kapısı önünde düzenli olarak kurulan pazarlar, tüccarları buralara doğru çekerken zamanla tüccarlar bu alanda yerleşmeye başlamış ve bu yerleşmeler bir süre sonra surlar ile çevrilerek kent içine alınmıştır.

Ticaretin gelişmesi ile beraber limanlar başta olmak üzere yol kavşakları, nehir ağızları ve diğer elverişli yerlerde kentler oluşmaya ve var olanlar büyümeye başlamıştır. Özellikle elverişli konumda bulunan Venedik, Floransa ve Cenova gibi İtalya'nın liman kentleri bu dönemde gelişme göstermişlerdir. Benzer bir gelişme, Baltık Denizi'nden Karadeniz'e uzanan ticaret yolu üzerinde, birer ticaret merkezi olarak gelişme gösteren kentlerde de olmuştur (Ertürk, 2009: 34). Ticari büyümeye çözülen göç dalgaları, kent nüfusunu da artırmıştır (Pirenne, 2006:

49-51) ve kentler bu şekilde, ticaretin ayak izlerinden doğmuştur (Bumin, 1998: 62).

12. yüzyıldan başlayarak ticaretin gelişmesi ile uzmanlaşmış bir tüccar sınıfı doğmuş, onunla birlikte zanaatkârların örgütü olan lonca dizgesi ortaya çıkarak kentin önemli bir kurumuna dönüşmüştür (Hatt ve Reiss, 2002: 29; Sjoberg, 2002: 40-46 ve Enlil, t.y.a). Loncalar; tüccarlar ve el sanatları işçileri için olduğu kadar, köleler, girişimciler hatta dilenciler ve hırsızlar için de oluşturulmuştur. Loncalar, belirgin olarak yalnızca yerel topluluk sınırları içerisinde etkinlik göstermişlerdir. Sanayi kentlerinde olduğu gibi, üyelerinin diğer topluluklardaki meslektaşlarıyla iletişim kurmasını sağlayan büyük ölçekli bir ekonomik örgütlenmeden loncalar için söz edilemez (Sjoberg, 2002: 42).

Bir loncaya üye olmak, mesleği sürdürübilmenin tek koşuludur. Üye seçerken göz önünde bulundurulacak temel ölçüt ise akrabalık ilişkileridir. Bu nedenle bir mesleğe girebilmek için kişinin ne yapabildiğinden çok, kim olduğu, kimlerden olduğu önemlidir. Sanayi öncesi kentinin toplumsal yapısı içinde kişinin özel yaşantısının ve meslek yaşantısının kuralları ile tanımlı olduğu görülmektedir. Sjoberg, sanayi öncesi kentte yer alan aile kurumu ve lonca kuruluşlarının birbiri ile sıkı sıkıya ilişkili bir sosyal ve ekonomik düzeni yansıttığını belirtmektedir (Aktaran: Aslanoğlu, 2000: 34-35).

Ortaçağ kentleri, zenginleşip kuvvetlendikçe yargısal ve yönetsel özerklikler de elde etmişlerdir (Bumin, 1998: 62). Yükselen tüccar sınıfının kendi hareket alanını genişletmek ve özerklik elde etmek amacıyla aralarında kurdukları dayanışma ile ilk belediye örgütleri kurulmuştur. Ortaçağda toplumsal gelişme ile birlikte, çeşitli kurumlar oluşurken toplumlararası ilişkilerde çeşitli sürtüşmeler ortaya çıkmıştır. Bu çağda din, en belirgin toplumsal kurumken, dini önderler ise toplumun yöneticileri işle-

vini üstlenmişlerdir (Ertürk, 2009: 35). Böylece, Ortaçağ kentinin önemli kurumlarını kilise, lonca ve belediye oluşturmuştur.

Bu dönemin kent mimarisinde kilise veya katedral, diğer yapıların etrafında kümelendiği en önemli yapı olarak, belediye binası ve lonca binasının da yer aldığı bir meydanla birlikte düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle meydanlar, Ortaçağ kentini oluşturan sosyal ve ekonomik süreçlerin yansıması olarak kent yaşamının merkezindeki önemli kamusal alanları oluşturmaktadır (Enlil, t.y.a ve Sjoberg, 2002: 40).

Ortaçağ kentinde konut ve işyeri ayrımı bulunmazken ya da işlevsel uzmanlaşmaya da rastlanmamaktadır.

“Ortaçağ kentlerine ya tümüyle siyasal ve kültürel işlevler ya da tamamen ekonomik işlevler egemendir. Çağdaş sanayileşme, teknoloji, ulaşım ve yönetim olanaklarının ürünü olan çok işlevli kent olgusu, ortaçağ kentlerine yabancı bir olgudur” (Keleş, 2010:29).

Evlerin alt katları dükkân ya da atölye olarak kullanılırken üst katlar, en zengin kentsoyluların konaklarında bile, konut işlevini görmektedir. Dinsel yapılar da okul ya da alışveriş merkezi olarak kullanılmaktadır (Sjoberg, 2002: 40).

Bu yapılar içinde bireyleri yönetsel, eğitimsel ve dinsel sıradüzen için yetiştirmeyi amaçlayan resmi eğitim, genelde yalnızca erkek seçkinlere verilmektedir (Sjoberg, 2002: 49). Kadının, özellikle de yüksek sınıftan bir kadının, evinin dışında, çok sayıda önemli işlevi olduğu söylenemez. Erkeklere göre, açık bir biçimde ikinci planda yer alır (Sjoberg, 2002: 47). Kadınlarla benzer bir sınıflamaya tutulan köylü sınıfı da, eğitim görmemeleri ve “kutsal metinlerin buyurduğu güç kuralları” yerine getirecek araçlara sahip olmadıkları için kentsel aşağı sınıflar olarak tanımlanır (Sjoberg, 2002: 48).

Sanayi öncesi kentinin eğitsel ve dinsel dizge ile bütünleşmiş olan resmi yönetimi, seçkinlerin elindedir. Yönetimin iki temel işlevi vardır: Kent yığınlarından, seçkinlerin etkinliklerini destek-

leyecek vergileri toplamak; bir “kolluk gücü” (kimi zaman ordunun bir kolu olabilir) ve yargılama dizgesi ile tüzel ve toplumsal düzeni sürdürmek (Sjoberg, 2002: 50). Çoğunlukla yasalaştırılmış kurallar olmadığından, mahkemeler geleneklere ve kutsal metinlerin kurallarına dayanarak çalışırlar (Sjoberg, 2002: 50).

Sanayi öncesi kentinin sosyal ve mekânsal yapısını tanımlarken; sanayi kenti ile ayrışan yönlerini belirlemek gerekecektir. Bunlardan ilki, sanayi öncesi kent ve sanayi kenti arasındaki temel farklılaşmayı sağlayan teknolojidir. Teknolojik farklılaşma, kullanılan enerji türleri ile belirlenmektedir. Sanayi öncesi kentte üretim, organik enerji (insan ve hayvan gücü) ile yapılmaktadır. Kent içinde ise ulaşım, insan ve hayvan gücüne dayanmaktadır. Farklılaşmayı yaratan ikinci etken, ekonomik eylemlerin örgütlenme biçimidir. Kentsel mekânda üretim eylemleri aynı sokak üzerinde yer seçmekte, mekânda uzmanlaşmış sokak ve mahalleler oluşmaktadır (Aslanoğlu, 2000: 33).

Farklı mahalle ya da semtleri oluşturan toplumsal farklılaşma ile kimi kentler, geceleri kapıları kilitlenen duvarlarla birbirinden ayrılmıştır. Buralarda yaşayan semt sakinleri, keskin toplumsal farklılaşmayı yansıtır. Böylece etnik gruplar ayrı yerlerde yaşamış olurlar. Bir bölümü etnik nitelikte olan meslek grupları da genellikle birbirlerinden farklı yerlerde oturur (Sjoberg, 2002: 40).

Bu yapısal ayrışma içinde, seçkinlere tek gerçek tehdit, kentin daha aşağı sınıflarından değil, dışarıdan gelir. Başat toplumsal grup, kendisini diğerlerinden yalıtılmak eğiliminde olduğundan ve profesyonel girişimcilerin ve gezgin tüccarların dolaşmaları onları “yabancı” düşüncelerle karşı karşıya getirdiğinden, bu gruplar çoğunlukla kastların dışında görülürler. Kastın dışında olan pek çok grup aslında etnik gruptur. Bu olgu onların yalıtılmalarının etkisini daha da artırır (Sjoberg, 2002: 45).

Toplumsal farklılaşma, yetersiz ulaşım olanakları, yersel hareketliliğin az olması ve semtlerin çok kalabalık olması, neredeyse temel birim olan komşuluğun gelişmesini hızlandırmıştır (Sjoberg, 2002: 40).

Ortaçağ kentinin toplumsal ve mekânsal yapısındaki organik gelişimi, yerini, Rönesans'la başlayıp Barok dönemde giderek gelişen bir geometrik planlamaya bırakmıştır. Mimari ve şehircilikte biçimsel bir düzenlilikten uzak bir anlayışın yerini, perspektif yasalarına sıkıca sarılmış, ağaçları budayarak onları bile cansız bir süs eşyasına dönüştürmek isteyen bir stil almıştır (Bumin, 1998: 71).

15. ve 16. yüzyıllar, Batı Avrupa'da ticaret ve endüstri merkezleri olarak büyüyen kentlerde eski meslek örgütlerinin çözüldüğü, üretimde ilk makinelerin kendini gösterdiği, kırsal alanların boşaldığı, sanat ve bilimde gözlenen zenginliğin arkasında halkın büyük bir yoksulluğu yaşadığı dönemlerdir. Dokuma endüstrisinin gereksinimi olan yünün karşılanması için ekilen toprakların otlaklara çevrilip, köylülerin yerlerinden edilmesiyle kentler "evsiz, ateşsiz" on binlerce insanın istilasına uğruyordu (Bumin, 1998: 75-76).

Sanayi öncesi toplumları temelinden sarsan ve sonrasında tüm Avrupa'yı saran Rönesans'ın kökleri, 15. yüzyıl İtalya'sının politik, ekonomik ve kültürel dünyasına uzanmaktadır. Bu yüzyılda dönüşümün hem sonucu hem nedeni olan bazı olgular arasında; pusulanın keşfi ile başlayan uzun mesafe yolculukları, Amerika'nın keşfi, deniz aşırı ticaret, sömürgelerin oluşumuyla yeni besin ve hammadde kaynaklarının bulunması, barutun Avrupa'ya gelişi ile savaş teknolojisinin değişimi sayılabilir. Bir yandan barutun savaş meydanlarına girişi ile kent surları koruyuculuk işlevini yitirirken matbaanın keşfi ile Rönesans'ın entelektüel devrimi yaygınlaşmaya başlamıştır (Enlil, t.y.a).

Bu yenilikler ve keşiflerle yeni bir ekonomik yapının da temeli atılmaya başlamıştır. Seyahat edilen mesafelerin artması ve ticaretin giderek canlanmasıyla para ekonomisine geçiş hızlanmıştır. Ticaret yerel olmaktan çıkmış, Ortaçağ kenti giderek dünya ekonomisinin parçası durumuna gelmiştir. Pazaryerleri, yerlerini kalıcı dükkânlara bırakmış, ticaret yolları değişmiştir. Ticaretin gelişmesi ve yeni sömürgelerin doğal kaynakları ile Avrupa'ya altın ve gümüş akarken bu sömürgeler aynı zamanda ücretsiz işgücünün (yani köleliğin) de kaynağını oluşturmuştur. Özellikle uzun mesafeli ticaretin, anamal birikiminin en önemli aracı hâline gelmesiyle ticari kapitalizm gelişme sürecine girmiştir (Enlil, t.y.a).

Kapitalizmin yeni nüveleriyle ticaret burjuvazisi geliştikçe loncalar zayıflamış, üretim araçları el değiştirmiştir. 16. yüzyıldan itibaren kapital birikim süreçleri hızlanmış; modern anlamda sanayi kapitali, işçi-işveren ilişkilerinin oluşmasının ön koşullarını yaratmıştır. Kentlerde ekonomik canlanma ile birlikte nüfus artışı da gözlenirken kötü yaşam koşulları her zamankinden daha geniş bir kesimin kaderi hâline gelmiştir (Enlil, t.y.a).

Orta Asya'dan Anadolu'ya İslam Kültürüyle Kentleşme

Buraya kadarki anlatımda genişçe yer verilen sanayi öncesi kenti tanımı, birçok yönüyle İslam kenti modeliyle benzerlikler taşımaktadır. Bu benzerlikler, Orta Asya'dan Anadolu'ya geçen ve bu coğrafyada kurulan devletlerde gelişen kentleşme modelini anlamının da yolunu açmaktadır. Anımsanacağı üzere Anadolu coğrafyası, insanlık tarihinin ilk yerleşimlerinden biri olan Çatalhöyük'e kadar uzanan bir kentsellik geçmişini barındırmaktadır. Yunan ve Roma devletlerinin önemli kentlerinin de gelişip güçlendiği, Selçukluların girişiyle Orta Asya ve İslam Kültüründeki kent yapısı ile de kucaklaşan Anadolu coğrafyası,

her anlamda çok kültürlü bir geçmişin kentsel mirası ile günümüzde de varlık göstermektedir.

O halde, yinelemek olursa, Anadolu'daki kentsel gelişimin tarihini anlamak için, Yunan ve Roma kentleri kadar, Orta Asya ve İslam Kültürü etkisindeki kenti de incelemek gereklidir. Bu gerekliliği gerçekleştirirken Türkiye'deki kent tarihçiliği alanındaki Avrupa merkezci liberal yaklaşımın temellerini de atmış olduğunu söyleyebileceğimiz Max Weber'in (Kaygalak, 2005: 19), "gerçek kentsel topluluğun" yalnızca Avrupa'da ortaya çıkmış olduğu savının izlerinin bu çalışmada yer almayacağını belirtmekte yarar vardır. Çünkü Weber kentin doğuda, batıda olduğu gibi bağımsız, siyasi güce sahip, kendi kanunlarını çıkartan, özel mahkemeleri olan bir birim olmadığını söyleyerek, bütünüyle kentsel topluluk olabilmesi için bir yerleşmenin:

1. Kalesi,
2. Pazarı,
3. Kendine ait bir mahkemesi ya da özerk bir hukuku,
4. İlgili bir birlik biçimi
5. Kısmi bir özerkliği ve kendi kendini yönetebilmesinin gerektiğini savunur (Weber, 2003: 105).

Temel olarak Weber'in, bir diğer söylemle klasik batı kent kurumlarından hareket eden araştırmacılar, bambaşka tarihsel koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmış İslâm toplumlarının şehirleri için aynı kurumsal çerçeveyi bulmayı beklemektedirler. Batıda kentler büyük ölçüde özgür bireylerin yaratıcı girişimlerinden kaynak bulup gelişirken devletler bu var olan kent düzeni üzerinde kurulmuşlardır. Doğuda ise, kentleri ortaya çıkaran, onlara hayat veren doğrudan devletin kendisidir (Alada, 2008: 41). Bu farklılığa karşın, devlet tarafından kurulmuş olmak, İslam kentlerini yine de Avrupa'dakilerden "daha az kentli" yapmamaktadır. Ne var ki, 'İslam kenti' kavramı etrafında dönen tartışmalar incelendiğinde, pek çoğunun, açık ya

da gizil olarak bu tutumdaki bir bakış açısının anlatımı oldukları görülmektedir (Kaygalak, 2005: 20-21). Örneğin, Lapidus, 12. ve 15. yüzyıl arasında Memluk döneminde Halep ve Şam kentlerinin analizinden yararlandığı çalışmasında, İslâm kentlerinin mekânsal yapısını beş ana öge ile açıklar. Bunlar:

1. Kale,
2. Saray ve üst kademe yöneticilerinin oluşturduğu, yönetim işlevini sürdürdüğü, yapıların oluşturduğu, yönetici merkez,
3. Cami, hanlar, bedestenler ve çarşının oluşturduğu kent merkezi,
4. Mahalleler (yoğun konut alanları),
5. Dış mahallelerdir.

Lapidus, İslâm kentinde dinin bir sosyal denetim ve yönetsel merkez olma açısından kenti etkilediğini öne sürmektedir. İslâm kentlerinde mahallelerin en küçük ancak en önemli sosyal örgütlenme birimleri olduğunu belirtir. Mahallelerde güçlü bir sosyal denetim olgusu vardır (Aktaran: Aslanoğlu, 2000: 49).

Sokaklar yalnız insanların ve taşıt aracı olarak kullanılan hayvanların geçeceği genişliktedir. Yapılar alçak ve sıkışıktır. Sosyal denetim etkisi, etnik grup mahallelerinin, çeşitli meslek gruplarının ayrı ve özel kısımlarda yerleşmelerinde görülmektedir. Elit tabaka, kent merkezinde oturmaktadır. Alt tabakalar kentin dış mahallelerine itilmiştir. Arazi kullanma şeklinde bir farklılaşma ve uzmanlaşma yoktur (Aslanoğlu, 2000: 53-54).

İslâm kentine özgü toplumsal ve mekânsal çözümlemeleri iletmeden önce, İslam kentlerindeki kimi özellikleri barındırsa da, Anadolu'daki kentlerin tarihsel gelişiminin İslâm kentleri anlatımından bakarak görülemeyeceğini kabul etmek gerekir. Göçebe yaşam koşullarını içselleştirmiş, Şamanlıktan İslâm'a geçişte melezlenmiş Türklerin; Orta Asya'da İran ve Hint kültürü ile geldiklerini, Anadolu'ya geçişlerinde ve bölgede yerleşimlerinde ise Roma-Yunan kültür ve uygarlıkları ile tanıştıkları

rını anımsarsak, bu kültürlerin karşılıklı etkileşimden doğup, gelişerek yayıldığı geniş coğrafya içinde yer alan kentlerde, mimari, kültürel ve hatta hukuki bir tekörneklığe rastlanamayacağını (Kaygalak, 2005: 24) baştan ortaya koymak gerekir.

Göçebe yaşamı kültür edinmiş eski Türk kavimlerinde, yerleşik hayata geçiş ve kentlerde oturma düşüncesi, topluluklarının yüksek yönetici kesimi ve özellikle Han'lardan çıkmış ve Uygurlar döneminde, ordu-balığ adıyla uygulama aşamasına konmuştur (Alada, 2008: 30).

Orta Asya kentinin genel yapısı hakkında bilgi verecek önemli bir kaynak olarak Alada çalışmasında, Ak-Beşim kentinin örnek gösterildiğini belirtmektedir. Ak-Beşim kenti kale, şehristan (asıl kent) ve rabad (ön kent) bölümlerinden oluşmaktadır. Duvarlarla sınırlandırılmış olan şehristanın içinde, yine duvarlarla çevrilmiş ve güvenliği kulelerle artırılmış iç kale bulunmaktadır. Büyük mahallelerin yer aldığı şehristanda evler birbirine yakın olarak inşa edilmiştir. Taş döşeli düzgün caddelere ve yaya kaldırımlarına da sahiptir. Kentin su gereksinimi akarsu ve kuyulardan sağlanırken diğer altyapı hizmetlerinde de (çöp, kanalizasyon vb.) yine kuyulardan yararlanılmıştır. Arkeolojik çalışmalarda, yerleşimin şehristan dışında kalan ve daha çok ticari etkinliklerin yer aldığı rabadın etrafındaki arazide de olabileceğine ilişkin bina kalıntılarına rastlanmıştır (Alada, 2008: 31-32). Zaten, kentsel nüfus artışına ve kentlerin surlarla çevrili olmasının yarattığı kentsel mekân yetersizliği gibi demografik ve fiziki koşullara bağlı olarak, 11. ve 13. yüzyıllarda kent surları dışındaki rabâda inşa edilen yeni camiler odak olmak üzere kentlerin gelişmeye başlaması ve orduğ odaklı kent merkezinin yer değiştirmesi, kentlerin sur dışına yayılması olarak değerlendirilmektedir (Özcan, 2007: 260-261).

Özcan, Orta Asya'dan Anadolu'ya giriş yapan Türk devletlerinin egemenlik dönemindeki kentleşme yapısını incelediği çalışmasında, Orta Asya'da kent kültüründeki yerleşim alanla-

rının; siyasal-yönetmel merkezler, üretim-dağıtım merkezleri, askeri-stratejik merkezler, dinsel yapılanma merkezleri, Hatun yerleşmeleri ve tarımsal üretim merkezleri işlevindeki köyler olmak üzere kademelendiğini belirtmektedir (2007: 254).

Doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu ile kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu gibi uzak mesafe ticaret yolları üzerinde, ticaret hayatının gelişmesine dayalı olarak belirli mesafelerle konumlanmış kervansaray ve ribâtların³ yerleşik hayatın gelişmesinde önemli etkileri olduğu görülmektedir. Süreç içinde ekonomik etkinliklerin gelişmesine dayalı olarak yerleşme alanlarına dönüşen kervansaraylar ya da ribâtlardan gelişen yerleşmelerin yanında, ticaret yolları üzerinde ya da yaylak-kışlak alanları arasında konumlanmış, tarımsal-hayvansal ürünlerin alım-satım etkinliklerinin gerçekleştirildiği belirli zaman aralıklarında ve geçici nitelikli olarak kurulan bölgesel pazarlardan, yerleşik yaşama geçiş sürecinde daimi yerleşmelere dönüşerek ticaret merkezleri işlevi kazanan yerleşimlere de rastlanmaktadır (Özcan, 2007: 254-255).

Türkler, bu dönemde yerleşik yaşama geçmekle birlikte, *yaylak* (yazlık) ve *Kışlak* (kışlık) olmak üzere mevsimlik yer değiştirme kültürlerini korumuş ve sürdürmüşlerdir. Coğrafya terminolojisinde *transhüman*s olarak tanımlanan ve hayvancılık, özellikle de koyun yetiştiriciliğiyle bağlantılı mevsimlik yer değiştirmeleri anlatan⁴ bu gelenek, 12.-13. yüzyıllarda başlayan

3 Ribât: Han gibi konaklanacak yer, tekke; sınır karakolu.

⁴ Anadolu'daki toplumsal gruplar bağlamında; kırsal kesim insanların, kentlilerin ve yönetici kitlelerin transhümanları olmak üzere, üç ayrı transhümanstan söz etmek olanaklıdır: İlki, iki ucu da geçici konutlarda sonlanan mevsimlik göçtür. Zamanla iki uçta da yerleşik yapılaşmaya gidildiği görülmür. İkincisi ise Türk döneminin başlarında çok daha yaygın olan bir ikili yerleşik barınma şeklidir. Örneğin, Adana ile Toroslar arasında böyle bir trafik yüzyıllardır sürmektedir. Yönetici kitlelerde görülen bu göçerlik durumu, Selçuklu döneminde İç

Moğol istilasının neden olduğu göç hareketi sonunda, Anadolu coğrafyasına dek taşınmıştır (Özcan, 2007: 255).

Bu dönemde yerleşimlerin gelişmesinde etkisi olan öğelerden biri de, ticaret ve askeri yollar üzerinde belirli aralıklarla konumlanmış, temelde devlet belgelerinin hızlı ulaştırılmasını amaçlamakla birlikte aynı zamanda tüccar kervanlarına konaklama olanağı da sağlayan iletişim-haberleşme merkezleri işlevindeki posta istasyonlarıdır (Özcan, 2007: 255).

Orta Asya ve İslâm Kültüründeki kentlerde ticaretle gelişme ve ekonomik işlevlere dayalı bir kentsel kademelenme ya da işlevsel uzmanlaşmanın varlığına, ipekçilik, dokumacılık gibi belirli zanâat/ticaret ya da demircilik ve bakırcılık gibi madencilik faaliyetlerinde uzmanlaşmış merkezlerde rastlanmaktadır (Özcan, 2007: 254).

Orta Asya Türklerinin yerleşim geleneğinde önemli öğeler arasında sayılan Hatun kentleri;

“Türk yaşam felsefesinde güvenlikleri büyük önem taşıyan kadın ve çocukların, özellikle savaş dönemlerinde, korunmaları için *kuy* adı verilen doğal koşulları ile güvenlik/korunma olanağı sağlayan sarp-dağlık bölgelerde kurulan *Hatun-sını* ya da *Hatun-balık* gibi kentlerdir” (Özcan, 2007: 255).

Orta Asya coğrafyasında, kentsel yerleşmelerin art bölgelelerinde, toprak ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması yoluyla göçebe ya da yarı göçebe toplulukların yerleşmesiyle kurulmuş tarımsal/hayvansal üretim merkezleri niteliğindeki *uluş* adı verilen köyler oluşturur (Özcan, 2007: 255).

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kuruluşu; suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı ya da *orduğ* odak olmak üzere başlayan yerleşim sürecinin, Türk oymak ya da boylarının *orduğ* çevresinde gruplar halinde çadırlar kurmaları ve

Anadolu ile Akdeniz kıyıları arasında görülmektedir. Konya ile Alanya arasında uzanan yolun bu amaçla yapılandırıldığı ileri sürülebilir (Tanyeli, 1999: 120).

süreç içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık⁵ malzemeden yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanmıştır (Özcan, 2007: 255).

İslam egemenliğinde bulunan coğrafya üzerindeki kentleşmeye bakıldığında, Orta Asya'da olduğu gibi, temel karayolu taşımacılığına dayanan bir yerleşme düzeni görülmektedir. Bu yerleşme düzeninde ekonomik/ticari öneme sahip birkaç kıyı kenti dışında, İslam uygarlığının önemli yönetsel ya da siyasi merkezleri genellikle uzak mesafe ticaretinin odak noktalarında, kıtalararası yollar üzerinde ya da su olanakları gibi doğal kaynaklara sahip iç bölgelerde konumlanmıştır (Özcan, 2005: 27).

İslam kentleri gelişme biçimi ya da modellerine göre incelenirse, ortaçağ batı kenti gibi, organik gelişen kare formlu kentler ile önceden hazırlanmış bir plan kapsamında gelişen dairesel formlu kentler olmak üzere temelde iki farklı kentsel form gösterdiği söylenebilir. Organik gelişen kentler, Yunan dönemi kentleri üzerine kurulan ve antik dönemden kalan yol yapısının kullanılmasına bağlı olarak gelişen kare yapıli kentlerdir. Önceden hazırlanmış bir plan kapsamında gelişen kentler ise askeri koşullara ve göçebe yaşam biçimine dayalı çadır yerleşim düzeni geleneğinin mekânsal yansıması ya da aktarımı olarak dairesel yapıda kurulup gelişen kentlerdir (Özcan, 2005: 30).

Özcan, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i başlıklı tez çalışmasında; İslam kentlerinin mekânsal düzenini, İslam toplumunun ortak ekonomik, tüzel, geleneksel ve estetik gereksinimlerine dayalı olarak, büyük cami ya da ulu cami ve çarşı ya da pazar olmak üzere iki temel yapı üzerine odaklamıştır (2005: 31). Alada ise prototip kent

⁵ Orta Asya Türk kentlerinin yerleşme alanı olarak tanımlanan *balık* sözcüğünün kökeni de konutların yapı malzemesi olan balçık sözcüğüne dayanmaktadır (Bkz. Özcan, 2007: 255).

olarak tanımladığı ortak kent özelliklerinde merkezde yer alan büyük cami ve bunun çevresindeki çarşı ve ticaret birimleri ile kervansarayı saydıktan sonra; han, hamam gibi hizmet yapıları ve birbirinden ayrı mahallelerden oluşan yerleşim alanlarını da ekleyerek üçlü bir yapı sunmaktadır (Alada, 2008: 38).

Her iki yazara göre de cami, kentin fiziksel mekânının düzenlenmesi için belli bir odak noktası oluşturduğu gibi, dinsel işlevleri yanında zamanla toplumsal, siyasal, entelektüel ve hukuksal bir merkez olarak da değerlendirilmiştir. Değerli mal ve eşya satıcıları büyük cami ya da ulu cami çevresinde, göçebeler ya da kırsal kesimle ilgili ticaret alanları ya da pazarlar ile yabancı tüccarlar için ayrılmış kervansaray ya da hanlar surların dışında yer alır (Özcan, 2005: 31 ve Alada, 2008: 38).

İslâm kentlerinde, Orta Asya Kültüründeki gibi Hatun kentleri yoktur, ancak kentin bütününde, çocuk ve kadınların denetimi ve korunmasına bağlı olarak iç avluya dönük düzenlenmiş, sokağa tek bir giriş kapısı ile bağlanan, yüksek bahçe duvarları ile çevrili, az katlı konutlar bulunur. Sokaklar dar, dolambaçlı, genellikle de mahalle mahremiyeti ve güvenliği açısından çıkmaz sokak ağlarından oluşur (Özcan, 2005: 33).

Büyük çarşı, aynı üretim etkinliklerinin üretici ya da satıcıları, her zaman yan yana duran dükkânların oluşturduğu, kendilerine ait birer sokağa (arasta) sahiptirler ve bu sokakların birbirine eklenmesiyle oluşmaktadır. Aynı zamanda bir ticaret merkezi niteliğine de sahip olan çarşı, camiden sonra toplumun her kesiminin yüz yüze ilişkide bulunabileceği bir yer özelliği de taşımaktadır. Çarşı içinde yer alan meslek grupları, batıdaki kentlerde görülen loncalara benzer bir örgütlenmeye sahiptirler (Alada, 2008: 39).

Yerleşim alanlarında genellikle kavim, kabileler, dinsel, etnik ya da bazen mesleki ayrımlar içindeki özdeş gruplar ve mahalleler yer almaktadır. Örneğin İslam Kültürü etkisi taşıyan Selçuklu dönemi Anadolu kentlerindeki halkın, genellikle etnik ve

dinsel yapıya göre duvarlarla çevrelenmiş, ayrı mahallelerde yerleşik oldukları çeşitli kaynaklarda belirlenmiştir (Alada, 2008: 41). Fiziksel mekânda birbirlerinden güvenlik ve korunma gereksinimleriyle kapılar ve duvarlarla ayrılan İslâm mahalleleri, kendi içlerinde dayanışmacı bir komşuluk bağı ile küçük toplumsal birimler oluşturmuşlardır. İçsel örgütlenme gösteren farklı kent toplulukları birbirinden ayrı ve bağımsız mahallelerde yerleşim göstermektedir (Alada, 2008: 39).

İslâm Kültürü içinde kurulan ve gelişen kentlerin Anadolu-Bizans toprakları ile buluşması, 11. yüzyılın sonlarında, Selçuklu akınları ile olmuştur. Türklerin kitlesel göçü ile Anadolu'ya yerleşikler ve göçebeler olmak üzere, barınma alışkanlıkları farklı iki grup insan gelmiştir. Göçebeler daha çok Sinop-Ankara-Denizli-Antalya çizgisinin batısında uzanan ve "uç" olarak tanımlanan bir sınır boyunca hareket ederler. Onların doğusunda, o sıralarda gelişen uzun mesafe ticaretinin kazançlarından yararlanan daha kentli, daha yerleşik bir nüfus varlık gösterir (Tanyeli, 1999: 106).

Yerleşim bölgelerinin arkasında askeri kale mahalleleri bulunur ve kimi zaman göç nedeniyle oluşan yeni yerleşmelerin bu ana kale duvarı dışında da yer alabildiği görülmektedir. Selçuklular yeni kentler kurmak yerine, var olan Bizans kentlerinde, kendi sosyal yapı özelliklerini yansıtan yeni bir kültürel doku oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu dokuyu oluşturan öğeler içinde İslâm kenti özelliklerinde de belirtilen, başta camiler olmak üzere mescit, medrese, zaviye, türbe, han, hamam ve özellikle kervansaraylar gibi yapılar bulunmaktadır.

Selçuklunun ardılı olan Osmanlı'da ise kentleşmenin iki boyutu vardır: İlki bir süreklilik yansıması da olarak, fethedilen kentsel alana, çoğunlukla da yerli Rumlardan boşalan konutlara yerleşilmesidir. İkinci boyutsa, kent çevresinde yarı kentsel-yarı kırsal yeni yerleşme nüveleri oluşturmak biçimindedir. Kentsel büyüme bu yerleşim modelinin zorunlu kıldığı biçimde, hem

merkezden çevreye, hem de çevredeki nüvelerden merkeze doğru olmuştur (Tanyeli, 1999: 136).

Osmanlı döneminin kentsel gelişimi başlarda, Orta Asya ve İslam Kültüründe gelişen ve kendinden önce yerleştiği alanlarda varlık gösteren uygarlıkların kalıtlarını içselleştiren Selçuklu döneminden belirgin farklılıklar göstermemiştir. Ne var ki, özellikle 16. yüzyılda, hem kırsal hem de kentsel nüfusun %40-50 oranında artmış olması ve öte yandan dünya ticaretinde gezginci tüccarın önemini kaybedip yerleşik tüccarın ortaya çıkması, kentin yapısında önemli bir dönüşüm meydana getirmiştir (Tekeli, 1996:356).

Bu yüzyıla kadar Osmanlı kenti, Ortadoğu kentlerine benzer biçimde bir kale ve kalenin dışında kalan "kale altı" denen bir kısımdan oluşuyordu. Kalenin içinde, iç kale ya da hisar denilen yerde yöneticiler oturuyor, bunun dışında ise, kentin ileri gelenlerinin oturduğu ve zanaat faaliyetlerinin yürütüldüğü kısımlar yer alıyordu. Bu noktada Osmanlı kentlerinde yöneticilerin konutlarından ayrı bir işyerleri olmadığı belirtilmelidir. Yöneticiler kendi konutlarında iş gördüklerinden, kent merkezinde yönetim işlevli ayrı binalar yer almıyordu. Kale altında ise, pazarlar ve yerleşik olmayan ticari faaliyetler ile tarımla uğraşanlar, kervansaraylar, bazı tekke ve zaviyeler bulunuyordu (Kaygalak, 2005: 28).

Tüccar loncalarının büyük bir kısmı sadece yerel pazara ürün satarken, bir kısmı da kervan ticareti ve deniz aşırı ticaret yoluyla, ürünlerini, imparatorluğun diğer kentlerine ya da dışına pazarlamaktaydı. Kentler ve bölgeler arasında yoğun bir ticari ilişkiler ağının gelişmesini sağlayan uzun mesafe ticareti, kentte ticaretle uğraşanlar arasında toplumsal farklılaşmalara da yol açıyordu. Sadece yerel zanaatlar ve perakende ticaretle uğraşan, imalathane ve dükkân sahibi zanaatkârlar "esnaf" olarak bilinmekte ve toplumsal konum olarak daha aşağıda yer almaktaydılar (Kaygalak, 2005: 31).

Osmanlı'da yerleşik tüccarların ortaya çıkmasıyla anamalcı birikim sürecinin ilk nüveleri, yerleşim alanlarında kendini gösterir ve kent dışı nüfusu da kendine doğru çekmeye başlar. Kentsel alanların liman kenti, ticaret kenti gibi uzmanlaşmalarının yanında, nüfustaki bu hızlı artışla büyükkentleşme, bir diğer söylemle metropolleşme görülür.

Toplumda sınıfsal ayrışmaların izlerinin derinleşmeye başladığı 16. yüzyılın ilk yarısındaki İstanbul'un barınma koşulları incelendiğinde; bağımsız, genellikle tek katlı evler ve "hücre" denilen tek odalı birimlerden oluşan ortak barınma kompleksleri görülmektedir. Kayıtlarda "hücre", çoğul biçimiyle "hücerat" ve ender olarak da "oda"⁶ diye anılan, tuvalet ve su kullanımları ortak olan bu konut türü, Osmanlı metropollerinin en alt basamağı olarak nitelenebilir (Tanyeli, 1999: 144).

17. yüzyıldaki büyüme eğilimlerinin, Osmanlı kentlerinde kökten bir yapısal değişime neden olduğu söylenemez (Tanyeli, 1999: 158) ancak kentsel toplumsal yapıda kadınların kent yaşamından uzak, mekânlar içinde tutulmalarının yanı sıra, sınıfsal mekânsal ayrışma varlığını hissettirmekte, gelir gruplarına, etnik kökenlerine vb. göre mahallelerin mahremliği sürdürülmektedir. Bununla birlikte kent, her kültürden, her inançtan, her ulustan, eğitim ve ekonomik düzeyden insanların da bir arada yaşadığı bir mekândır.

"Metropol, her zaman, tanım gereği olarak homojenlikten uzak bir nüfusu barındırır. Modern öncesi dünya yarattığı artık

⁶ Odanın Osmanlı evinin ana bileşeni olduğu genel kabul gören bir konudur. Öte yandan Türklerin göçebe dönemdeki barınma alışkanlıklarının sonraki yüzyılların ev mekânını etkilediği de çok sık ileri sürülmüş bir savdır. Dolayısıyla göçebelik alışkanlıklarının kimi izlerini yerleşik kültür bölgelerinde gözlemlemek şaşırtıcı değildir. Yalnız "oda" ve "otağ" sözcüklerinin etimolojik bağlantısı bile bu sürekliliğin varlığını açık biçimde kanıtlamaktadır. Ancak mimari görünümde durum farklıdır. Gerçek mimari veriler var olan ya da varlığı bilinen hiçbir ev mekânının çadırla ilişki kurarak açıklanabilmesine olanak vermemektedir (Bkz. Tanyeli, 1999: 148).

nüfusa metropole sığınmak ya da dizge dışı kalmak dışında bir seçenek bırakmaz. Dolayısıyla Osmanlı'da da geleneksel toplumun kırsal ve kentsel marjinaleri vardır. Kırsal marjinal, tüm toplumlarda olduğu gibi, folklorik bir kimlik de edinebilen hayduttur. Kentsel marjinaler içinde de yasadışı insanlar varsa bile, Osmanlı yapısı için asıl kentsel marjinaler ailesiyle birlikte barınmayan bekâr erkeklerdir. Kentsel alandan soyutlanan ve metropolün gereksindiği işgücünü sağlayan sivil bekârlar kendi "odalar"ında topluca yaşarlar. Bu ortak konutlar kentin içinde belirli noktalarda, özellikle de bu grupların çalışma alanı olan ticaret merkezi ve yakın çevresinde yoğunlaşmaktadır" (Tanyeli, 1999: 184).

18. yüzyıl başlarında İstanbul, "sözde-banliyöleşme" olarak adlandırılabilir bir gelişmeye tanıklık eder. Kâğıthane ve Boğaziçi, üst sınıfların yeni yazlık yerleşme alanı olur. Bu değişimin temelleri, 18. yüzyıl eşliğinde belirginleşen yeni bir Osmanlı büyük kent insanı, bir anlamda burjuvasının doğuşunda yatmaktadır (Tanyeli, 1999: 188). Sanayileşme, Batıda etkisini devrimsel hızla gösterirken Osmanlı'da Batı formunda bir sanayinin ilk örneklerinden söz edebilmek için iki yüzyıla yakın süre beklemek gerekecektir. Bu dönemlerde Osmanlı için sanayi kenti kavramı üzerinden kenti tanımlamak ya da sanayi kenti ile benzerlikler aramak için çok erkendir ve Batıdaki tanımı ile örtüşen bir sanayi kentinin varlığına Anadolu coğrafyasında, Osmanlı dönemi sonrasında da rastlanamayacaktır.

Sanayileşme Sonrası Kentler

Sanayileşme sonrası kentlerde görülen gelişme ve dönüşümleri inceleyebilmek için kuşkusuz, sanayileşme ile birlikte yaşanan toplumsal ve yönetsel değişimlere de değinmek gerekir. Toplumsal sınıf ayrımının keskinleştiği bu dönemde, sanayiden beslenen sermayenin kent üzerindeki etkileri aynı zamanda emeği üreten işçi sınıfının toplumsal ve mekânsal hareket alanını da belirlemektedir.

Sanayi Devrimine kadar kentler, ister Doğu'da olsun, ister Batı'da; dini ve politik bir merkez olma özelliklerinin yanında, üretim, ticaret, sanat, kültür ve bilimin de üretildiği merkezler olarak hizmet vermişlerdir. Kentlerde el emeği, ev ölçeğinde üretim (atölyelerde üretim-manifaktür) yapılırken temelde tarıma dayalı ekonominin varlığı gözlenmiştir.

16. yüzyıl, komünlerin ortadan kalkmasının ardından modern devletin siyasal kuramının oluştuğu ve kurulmaya başlandığı dönemdir. Modern devletlerin kurulması sürecinde, kentlerde de ortaçağ komün yönetiminden sanayi kentine doğru bir dönüşüm süreci yaşanmaktadır (Pustu, 2006: 144). Sanayi kenti daha önceki kentlerden farklı olarak sanayi ve ticaret merkezidir, idari ve dini işlevini yitirmiştir (Aslanoğlu, 1998: 41). El emeği ve ev ölçeğinde üretimden makine üretimine geçilen bu dönemde tüketim malları artmış, çeşitlenmiş, uzmanlaşma ve işbölümünün görülür hale gelmesiyle toplumsal yapı, mavi/beyaz yakalılar olarak ayrılmanın temellerini atmaya başlamıştır.

Sanayileşme hareketinin yükselişinde yeni ticaret yollarının keşfinin yanında, yeni üretim tekniklerinin gelişmesinin payı büyüktür. Sermaye birikimi ticaretten sanayiye yönelirken kentin ürünü olan burjuva sınıfı, birikimlerinin artması önündeki engelleri ekonomik alandaki güçleri ile kaldırma yoluna gitmişlerdir. Ekonomik güçlerine koşut olarak, siyasi güç talep etmeye başlayan burjuvalar, iktidarı ele geçirmek istekleri ile 16. ve 17. yüzyıllarda destekledikleri mutlak monarşinin karşısına çıkarak demokratik, parlamenter bir görüş savunmaya başlamışlardır. 1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi'nin belgisi olan "Kardeşlik-Eşitlik-Özgürlük" kavramlarında istenen özgürlük, aslında ekonomik özgürlüktür ve toplumun kadın nüfusu, bu özgürlük hakkının dışındadır. Kardeşlik ve eşitlik istemi ile modern içeriğini kazanan yurttaşlık kavramı da yalnızca beyaz, burjuva ve erkekler içindir. Kadın bu haklarından o derece yoksundur ki, Fransız Devrimi'nin gerçekleşmesinde, devrimci ka-

dın kimliği ile varlık gösteren Olympe De Gouges'un, 1791'de; "Kadın özgür doğar ve erkeklerle eşit haklara sahip olarak yaşar" diye başlayan *Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*'ni hazırlaması, devrimci mahkeme tarafından "kadın cinsine yakışmayacak biçimde politika yapmaya kalkışmak" olarak tanımlanır ve giyotin ile idam edilir (Özbudun, 1995).

Böylece, yüzyıllardan beri olduğu gibi yine tek cinsiyetli ancak bu kez burjuva temelli bir yapıyı barındıran, devletin ne yerel yönetimler, ne de merkezi hükümet düzeyinde hiçbir ölçekte karışması olmamalı diyen klasik liberal düşüncenin ege- men olduğu bir dönem başlamıştır. Bu dönemde klasik liberal düşünce, fabrikaların yer seçiminden işçi konutlarının yapımına, kente su sağlamasından çöpün toplanmasına kadar her türlü hizmetin özel girişim tarafından sağlanması gerekliliği savunmaktadır (Enlil, t.y.c).

Serbest rekabet ortamının (piyasanın görünmez elinin) en elverişli koşulları sağlayacağı görüşü, toplumun tüm yapılanmasında kendini göstermiştir. Liberalleşme ve burjuvanın güçlenmesi, kentlerde temel öğelerden biri olan loncaların kapatılmasını da ardından getirmiş, böylece üretimi niteliksel ve niceliksel olarak denetleyen, fiyatları ve ücretleri belirleyen, üyeleri arasında sosyal dayanışmayı sağlayan bir kurum ortadan kalkmıştır. Emekçi sınıflar, loncaların getirdiği güvencelerden yoksun kalarak sürekli bir belirsizlik ortamı ve kötü yaşam koşulları içinde üretime katılmaya başlamıştır. Loncaların sağladığı dayanışmanın olmadığı ortamda, sanayinin gereksinim duyduğu ucuz işgücünün sağlanmasında bir etken olmakla birlikte, yeni ortaya çıkan işçi sınıfının yaşam ve çalışma koşulları da tamamen serbest piyasa koşullarının tutumuna kalmıştır (Mumford, 2007: 550).

1830'dan sonra yaygınlaşan demiryolları büyük kentlerin merkezine kadar ulaşırken geçtiği bölgeleri de yeni endüstri merkezlerine dönüştürmüştür (Bumin, 1998: 81). Bu dönemde

ağır sanayinin yoğunluklu olarak, Mumford'un *Kömürkentler* olarak tanımladığı (2007: 549), kömür ve demir maddeleri açısından zengin kuzey bölgelerinde yerleştıği görölmektedir. Tıpkı sanayide olduğu gibi tarımda da verimlilik arayışları artmış, daha önceden köylülere açık olan tarımsal toprağı işleme hakkı kaldırılmış, birçok küçük tarım toprağı toplulaştırılmıştır. Sanayi gittiği bölgelerde yeni yerleşmeler oluşturmuş, küçük yerleşmeler büyümüş ve yoğunlaşmıştır. Sanayinin belli merkezlerde yığılarak yoğunlaşması topraktaki iş gücünün (emeğin) bu alandan tamamen kopmasını, yabancılaşmasını getirmiştir (Enlil, t.y.c).

Buharlı makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla 19. yüzyıldan itibaren küçük tesislerin yerini alan büyük fabrikalar, giderek yeni enerji merkezleri etrafında toplanırken geçen yüzyıllarda olduğundan çok daha hızlı biçimde kente göçen işçi ve iş bulma umudundaki işsizler ordusu da fabrikaların etrafında yerleşmeye başlamıştır. Mumford'un da belirttiği üzere, Sanayi Devrimi ile kentlerin üç temel ögesini artık fabrika, demiryolu ve bakımsız konut oluşturmaktadır (Bumin, 1998: 83).

Çalışmak için kente gelen nüfusun barınma gereksinimini karşılayacak alanlar yetersiz kalınca kent dışında yeni yerleşme alanları, işçi mahalleleri oluşmuştur. Fabrikaların hemen yanında yapılan işçi konutların durumu iç açıcı değildir. Yan yana ve sırt sırta kötü malzemeyle yapılmış bu küçük evlerin arka odaları ışiksiz ve havasızdır.

Kentsel mekân, sanayi öncesi kentlere göre çok geniştir. Yollar genişleyip yapılar yükselirken konut ve işyeri arasında kesin bir ayırım oluşmuştur. Üst ve orta gelir grubu kent çevresinde yerleşmiş, merkez ve konut alanları arasında kalan alanda, geçiş bölgeleri ortaya çıkararak belirginleşmiş, alt tabaka ve istenmeyen öğeler burada yer almıştır (Sjoberg, 1967: 229-230 ve Pustu, 2006: 144-145).

Kentleşmeyi ve kentsel çevrenin oluşumunu denetleyecek, yönlendirecek hiçbir müdahalenin olmaması özel girişime sonsuz özgürlük tanınırken konut sunumu da özel sektörün elinde, serbest piyasa koşullarınca belirlenmektedir.

Hızlı kentleşme içinde düşük standartlı ve kalitesiz konutlar üretirken arsa fiyatları spekülatif olarak artmış, kârın çoğaltılması amacıyla yaratılan arsalar mümkün olduğu kadar çok konut inşası yoluna gidilmeye başlanmıştır. Bu dönemde üretilen konut türleri: Sıra evler (üst ve orta sınıflardan işçi sınıflarına kadar geniş bir kesimi kapsayan ancak farklı prototipler), pansiyon türü konutlar (çok düşük kira ile yatak sağlayan bekâr konutları), mahzen konutlar (genellikle: 3.60X3.60 m ve 1.30 m tavan yüksekliğinde, penceresiz, döşeme kaplaması olmayan, karanlık, nemli, sağlıksız ve çoğunlukla sıra evlerin bodrum katlarından oluşan konutlar) en niteliksiz barınma biçimini oluşturmaktadır. Bir üst basamakta yer alan konutlarsa: Sırt-sırt evler ve avlulu konutlardır (Enlil, t.y.c).

Konut sunum mekanizmaları artan isteği karşılayamayınca konut birimleri bölünerek kiralanmaya (her aileye bir oda) başlamış, bu da aşırı yoğunlukla birlikte sağlıksız yaşam koşullarını beraberinde getirmiştir. Sağlıksız koşullar, salgın hastalıkları görünür kılmaya başlar ve 1830 kolera salgını sanayi kentlerinde yüksek sayıda ölümlerle sonuçlanır. Salgınların işçi mahalleleri ve konutları ile sınırlı kalmaması ve kentin üst gelir grupları arasında da görülmeye başlanması, sağlıksız yaşam koşullarının düzeltilmesi ile konut alanlarının sağlık koşulları açısından denetlenmesini beraberinde getirmiştir.

Bumin'in anlatımıyla:

“İşçi mahallelerinin çamur ve çöplerle kapalı yollarında, çocuklar ve domuzlar birlikte geziniyordu. Bazı kentlerde bu işçi mahalleleri o derece “iyi” yerleştirilmişti ki, Manchester’da olduğu gibi, varlıklı birisi, bir işçi mahallesi ya da işçilerle karşılaşmadan “yıllarca yaşayabilirdi”. Ama zamanla burjuva mahallelerinin de tam bir güvenlik sağlamadığı, biraz ilerideki sefaletle birlikte yıl-

larca yaşayamayacağı anlaşıldı. İşçiler yaklaşmıyorlardı ama kolera, tifo, tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar oralara da ulaşmıştı. Burjuvalar, Ortaçağ zenginlerinin vebadan kaçmaları gibi, ya kentin merkezini yoksullara bırakarak banliyölere çekildiler ya da kentin merkezindeki işçi mahallelerinden geniş caddeler geçirerek onları kentin dışına sürdüler. Endüstrileşmenin başında, işçi mahallelerinde açlıktan ve hastalıktan kırılan işçilerin arkası hiç kesilmeyecek gibi gelirken 19. yüzyılın yarılarında “doğal ayıklanma”nın sakıncaları görülmeye başlandı. Doktorlar ve ekonomistler, sağlıklı bir işçinin hasta bir işçiden daha verimli olduğunu burjuvaziye kabul ettiriyorlardı” (1998: 83-85).

Ne var ki, yerel yapılar, bu tür geniş yetkilerle donanmış olmaması toplumda yeniden bir örgütlenme gereksinimi ile yeni teknolojilerin kullanımını, her anlamda ve alanda yeni düzenlemeleri zorunlu kılmıştır (Mumford, 2007: 580).

Bir yandan bu yeni düzenlemeler yaşama geçirilirken bir yandan da kentlere gelen göçün yarattığı nüfus orta ve üst gelir gruplarının kent dışına kaçma eylemlerini, bir diğer söylemle banliyölerin oluşum sürecini başlatmıştır (Mumford, 2007: 592 ve Enlil, t.y.c).

Üst gelir grupları banliyölere doğru yerleşim eğilimine girerken onlardan boşalan konutlar, tek odalara ya da küçük birimlere bölünerek kiralanmaya, nüfus yoğunlaşmaya başlar. Üst gelir gruplarının daha sağlıklı alanlarda konut arayışları ile kentlerde baş gösteren süzülme, tersine döndürülmesi gereken bir hareket olarak algılanır. Bu algının bir sonucu olarak kent çeperlerinde işçiler için konut alanları açılması, belli bir süre için süzülme hareketini az da olsa önleyebilmiştir.

Bu dönemde, alt gelir grupları ile orta ve üst gelir gruplarının yaşam alanlarının ayrılması, bedeli karşılığı daha iyi yaşam koşullarının sunulması yönünde pek çok yeni yerleşim kavramı arayışına girilmiştir. Örneğin, Ebenezer Howard tarafından geliştirilen *Bahçe Kent* (garden city) düşüncesi ya da kentlerin içinde ve çevresinde, planlı ya da genellikle kendine yeterli

özelliği bulunmayan, ekonomik ve toplumsal gereksinimleri bakımından bağlı buldukları anakente dayanan *Uydu Kentler* (satellite city), bu arayışların bir sonucudur. Uydu kentlere ilişkin geliştirilen öneriler arasında, gündüzleri çalışmak ya da alışveriş yapmak için anakentin özeğine gidip, akşamları uydu kente otobüs, tren, metro, dolmuş gibi kitlesele ulaşım araçları ile dönenler için kurgulanan *Yatakhane Kentler* (dormitory town) yanında, Weitz'in kent düşüncesine eklediği, yalnız tarım ve sanayi kuruluşlarına sahip, fakat oturmaya açık olmayan bir fiziksel birim niteliğindeki *Sessiz Merkezler* de bulunmaktadır (Keleş, 2010: 48-51).

Konut alanları ile üretim merkezlerinin ayrılmasına yönelik bu öneriler yanında, sanayileşmeyi köye yaymak, köyü kentleş-tirmek ve böylece kentleşmeye sağlıklı bir biçim vermek düşüncesiyle geliştirilen *Agrindus* düşüncesi ile köylerini terk edenlerin, büyük kent merkezlerine değil, köyleri bu merkezle-re bağlayan yollar boyunca yerleştirilmeli, anakentlerin en az 25-30 km uzağında yer almaları gereğine dayanan *Kentsel Köyler* düşüncesi (Keleş, 2010, 50-51) hızla büyüyüp yayılan ve aynı zamanda kırsal nüfusu kendine çeken kentlerdeki nüfus yoğunlaşmasına, kentin kirliliğinden ve gürültüsünden uzak konut arayışlarına ve farklı kültürler arasındaki çatışmalara çözüm üretmek amacıyla geliştirilmiştir.

Sanayi devrimi sonrasında kentleşme, sanayileşmenin bir yan ürünü olarak görünmektedir. Sanayi, kendine çektiği emek gücüyle nüfus artışına ve sermayeyi belli merkezlerde toplayarak mekânda kendini yeniden üretmesine neden olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde ise, kent sınırlarına yakın ve hatta kent sınırları dışındaki yerler, kente gelen köylü kitlelerin kamu yönetimlerince fazla direnme ile karşılaşmaksızın ucuz toprak bulabildikleri ve gecekondü yapmayı başarabildikleri yerler olduğundan hızlı bir gelişme içine girmiştir. Bu ülkelerde sanayiye yönelen nüfustan çok, nüfusun yığıldığı alanlarda ucuz

emek gücüyle buluşan sanayinin kente yönelmesinden söz etmek mümkündür.

Sanayileşme sürecini tamamlamış ülkelerin kentlerinde biriken sermaye, teknolojinin sunduğu olanaklarla ülkeler arası hareketini artık daha hızlı gerçekleştirebilmektedir. Bu ülkelerde üretilen ürünler az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin pazarlarına sokulurken, pazar ülkelerinin hammaddeleri, ucuz işgücü ile birlikte sanayileşmiş ülkelere doğru akmaktadır. Sermaye, mal, hizmet ve bilgi akışları artık sanayi kentleri aracılığı ile gerçekleştirilmekte, özellikle kirli, eski ve yan sanayi, gelişmiş ülkelerdeki merkezlerinden hammadde ve ucuz işgücünün bol olduğu az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere doğru aktarılmaktadır. Sanayi kentleri artık üretimin değil ürünlerinin ticaretinin yapıldığı merkezlere dönüşmektedir. Sanayiden ticarete yönlendirilen sermayenin küresel ölçekte hareketinin önünde artık tek bir engel kalmıştır o da, ulus-devletlerdir.

Sonuç

Tarihsel süreci boyunca kent yerleşimleri farklı yönetsel ve toplumsal ağları içinde barındıran mekânlar olmuştur. Varlık gösterdikleri dönemlerde, nüfus yoğunluklarını kendine çekme nedenleri kimi zaman dinsel öğeler, kimi zaman savunma, kimi zaman ticaret ya da sanayi gibi olgulara dayansa da, site devletlerinden günümüz modern kentlerine kadar, kurulan ve yıkılan tüm kentlerin amaçları ve kaderleri bir noktada ortaklaşmaktadır. O da, egemen olunan kaynaklar üzerinden ürettikleri gücün sürekliliğidir. Yukarıda sıralanan nedenlerden herhangi birindeki gücünü yitiren kent, tarihteki varlığını da yitirmeye mahkûm olmuştur ve her yok oluş, geride bıraktığı izlerinden yeni bir kenti, kent tipini var etmiştir.

Günümüzde kurgulanmakta olan kent tipi ise bir süreç olarak algılanmaya ve anlatılmaya çalışılan küreselleşme paradigmasının ürünü olan küresel kenttir. Ulus devletin artık yetersiz bir örgütlenme olduğu, geleceğin hâkim yönetim mekânlarının kentler olacağı tartışmaları ile topyekûn bir değişimin, yenilemenin eşiğindeki kentlerden gelecekte geriye kuşkusuz, bu paradigmanın ürünlerine karşı gücünü yitirmeyenler ayakta kalacaktır.

KAYNAKÇA

- ABBASOĞLU, Haluk (t.y.) “Yunan ve Roma Sanatı”.
<http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/romasanati.htm>
- ALADA, Adalet B. (2008) *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Kitabevi.
- ARISTOTELES (1993) *Politika* Mete Tunçay (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ASLANOĞLU, Rana (2000) *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- BAKIREZER, Güven (2008) “Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik”, *SBF Dergisi*, Cilt: 63, Sayı: 1 18-54.
- BENEVOLO, Leonardo (1995) *Avrupa Tarihinde Kentler* Nur Nirven (çev.), İstanbul: Afa Yayıncılık.
- BOOKCHIN, Murray (1999) *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü* Burak Özyalçın (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BUMİN, Kürşat (1998) *Demokrasi Arayışında Kent*, İstanbul: İz Yayıncılık.

- CHILDE, Gordon (2001) *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Buyu Gelişimi* Filiz Ofluğolu (çev.), 6. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.
- DURNA, Tezcan (2008) "Türk Modern/Muhafazakâr İmgeleminde Kadının Kamusal Varlığının Sınırları: Falih Rıfki Atay ve Peyami Safa Örneği", *Kültür ve İletişim*, Sayı: 11(2), yaz/summer 75-106.
- ENLİL, Zeynep (t.y.a) "Sanayi-Öncesi Kentlerin Temel Özellikleri", <http://www.yildiz.edu.tr/~enlil/KPT/DERS3.pdf>
- ENLİL, Zeynep (t.y.b) "Rönesans Kentleri", <http://www.yildiz.edu.tr/~enlil/KPT/DERS4.pdf>
- ENLİL, Zeynep (t.y.c) "Sanayi Devrimi ve Kentler", <http://www.yildiz.edu.tr/~enlil/KPT/DERS5.pdf>
- FLANAGAN, William G. (1990) *Urban Sociology: Images and Structure*, Boston: Allyn and Bacon.
- FRENCH, M. (1993) *Kadınlara Karşı Savaş*, İstanbul: Metis Yayınları.
- HARVEY, David (2003) *Sosyal Adalet ve Şehir* Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- HATT, Paul K. Albert J. Reiss, Jr. (2002) "Kentsel Yerleşimlerin Tarihi" B.Duru ve A.Alkan (der. ve çev.) *20. Yüzyıl Kenti* içinde, Ankara: İmge Kitabevi.
- KAYGALAK, Sevilay (2005) "Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek...", *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXIX, Sayı:246, 19-36
- KEJANLI, Türkan (2005) "Anadoluda İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*. <http://web.firat.edu.tr/daum/docs/41>.

- KELEŞ, Ruşen (1998) *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: İmge Kitabevi.
- KELEŞ, Ruşen (2010) *Kentleşme Politikası*, 11. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- KIRAY, Mübeccel (1998) *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- LANDELS, John G. (2002) *Eski Yunan ve Romada Mühendislik Barış Bıçakçı (çev.)*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- MUMFORD, Lewis (2007) *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği* Gürol Koca ve Tamer Tosun (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÖZBUDUN, Sibel (1995) *8 Mart'tan 8 Mart'a Mı?* İstanbul: Diyalektik Yayınları.
- ÖZCAN, Koray (2007) "Anadoluda Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", *İTÜ dergisi/a mimarlık, planlama, tasarım*. Cilt:6, Sayı:1, Mart 3-15.
- ÖZCAN, Koray (2005) *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i*, Danışman: Prof. Dr. ZekiyeYenen, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- ÖZER, İnan (1997) *Kentleşme, Kentlileşme ve Kentsel Değişim*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- PIRENNE, Henri (2006) *Ortaçağ Kentleri*, Şadan Karadeniz (çev.), 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- PUSTU, Yusuf (2006) "Küreselleşme Sürecinde Kent 'Antik Siteden Dünya Kentine'" *Sayıştay Dergisi* Sayı:60, Ocak-Mart 129-151.

- SJOBERG, G. (2002) "Sanayi Öncesi Kenti", B.Duru ve A.Alkan (der. ve çev.) 20. *Yüzyıl Kenti* içinde, Ankara: İmge Kitabevi.
<http://www.sayistay.gov.tr/yayin/dergi/icerik/der60m7.pdf>
- TANYELİ, Uğur (1999) "Osmanlı Öncesi Anadolu", Yıldız Sey (der.)*Tarihten Günümüze Anadolu'da Kent ve Yerleşme*, İstanbul: Tepe Mimarlık Kültürü Merkezi 105-133.
- TANYELİ, Uğur (1999) "Başlangıcından Modernleşmeye Osmanlı Çağı", Yıldız Sey (der.)*Tarihten Günümüze Anadolu'da Kent ve Yerleşme*, İstanbul: Tepe Mimarlık Kültürü Merkezi 135-245.
- WEBER, Max (2003) *Şehir, Modern Kentin Oluşumu* Musa Ceylan (çev.), Bakış Yayınları, İstanbul.
- WIRTH, Louis (2002) "Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme" B.Duru ve A.Alkan (der. ve çev.) 20. *Yüzyıl Kenti* içinde, Ankara: İmge Kitabevi.